

ЛАНДШАФТОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ СУЧАСНОЇ СТРУКТУРИ СІЛЬСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ ПОДІЛЛЯ

Розглянуто типологію сільських поселень Поділля за їх приуроченістю до відповідних ландшафтних комплексів, зокрема типів місцевостей. В структурі сільських ландшафтів Поділля виділені дві їх групи: долинні та вододільні. Детально розглянута структура долинних сільських ландшафтів, де виокремлено п'ять їх типів: заплавні, надзаплавно-терасові, схилі, контактні або перехідні та власне долинні або прирічкові. В структурі типів сільських ландшафтів виділено їх види: низькотерасові, середньотерасові та ін.

Ключові слова: типологія, поселення, сільський ландшафт, структура, тип місцевостей.

Наявність проблеми. Сільські ландшафти будь-якого рангу і типу формуються на природній (натуральній або антропогенній) основі. Здебільшого вони займають ландшафтні комплекси типологічного рівня у межах фацій, урочищ та місцевостей відповідних фізико-географічних районів. Саме від належності сільських поселень до відповідних ландшафтних комплексів залежать їх інші параметри – людність, площа, конфігурація, функції тощо. Разом з тим, типології сільських ландшафтів за цією ознакою майже немає, особливо стосовно Поділля.

Аналіз попередніх досліджень. Одну з перших спроб типології сільських поселень за їх належністю до відповідних ландшафтних комплексів зробили Л.І. Воропай і М.М. Куниця [1]. Селитебні геосистеми Поділля вони об'єднали у 4 типи і 9 видів. Серед типів: долинні селитебні геосистеми, ярково-балкові, плакорно-міжрічкові та контактні. Г.І. Денисик [2] розглянув ландшафтну структуру сільських поселень у залежності від їх приуроченості до заплавного, надзаплавно-терасового, схилового і вододільного типів місцевостей. Польові дослідження показали, що ці типології гарні, але потребують уточнень.

Мета: на основі аналізу літературних джерел й власних польових досліджень деталізувати типологію сільських ландшафтів Поділля, виділити їх групи, типи і види.

Результати дослідження. Детальні польові дослідження сільських ландшафтів Поділля показали, що типологія, запропонована Л.І. Воропай і М.М. Куницею [2], є найбільш вдалою, але потребує доповнення. Причини:

- типологія селитебних геосистем Л.І. Воропай загальна і включає в себе як сільські, так і міські ландшафти; наші дослідження стосуються лише сільських ландшафтів;

- безперечно, що у пізнанні типологічної структури сільських ландшафтів вирішальне значення мають типи місцевостей, але не лише прирічкові, ярково-балкові та плакорно-міжрічкові, також й схилі, останцево-вододільні, горбисто-грядові, товтрові, дюнно-гривисті та інші, що суттєво урізноманітнює як типологію, так і структуру сільських ландшафтів;

- у формуванні сучасної структури сільських ландшафтів, крім натуральних, зростає роль та значення й антропогенних місцевостей, зокрема, ставково-заплавного, кам'янистого бедленду, монокотлованного, а також антропогенних урочищ і фацій;

- у процесі пізнання сільських ландшафтів значення мають характеристики не лише селитьби, але й пов'язаної з нею інфраструктури, елементи якої можуть функціонувати відносно окремо, за межами села: млини на річках, санаторії, табори відпочинку, заводи з виробництва цегли, консервів і, навіть, культові споруди.

Майже 78 % сільських ландшафтів Поділля приурочені до долин річок, або у тій чи іншій мірі «зачіпають» їх. Тут вони формуються як в окремих типах місцевостей, так і на основі їх комбінації. Охоплюють низку простих і складних урочищ та ландшафтних ділянок (натуральних, натурально-антропогенних і антропогенних); поступово зростає у їх структурі роль та значення ландшафтно-технічних систем. В долинах річок спостерігається й найбільше різноманіття сільських ландшафтів, що дає можливість об'єднати їх у групу **долинних**. У цій групі виділяються п'ять типів сільських ландшафтів.

Заплавні. Більш широко були розповсюджені у ХІХ – на початку ХХ ст. Приурочені до високих заплав і являли собою хутірські поселення переважно з однієї, максимум 2-3 житлових та господарських споруд, з прилеглими до них ділянками городів. Будівлі на високих фундаментах із каменю (граніт, пісковик, гнейс) або дерев'яних підпорах, що частково захищало від паводків та постійного перезволоження. Такі селитебні ландшафтні комплекси формувались для обслуговування млинових споруд, фабрик з виробництва паперу (заплава р. Соб в околицях с. Липовець Вінницької

області), заводів, що використовували енергію води для розмолу гіпсу, вапняку, крейди тощо, були тимчасовими помешканнями рибалок та мисливців. У 30-х – 50-х роках ХХ ст. їх кількість і площі суттєво зменшились, а з 60-х років спостерігалось часткове відновлення у зв'язку з зарегулюванням стоку річок водосховищами і ставками, що призвело до втрати заплавної.

Відновлення цих своєрідних заплавноїх селитебних ландшафтних комплексів відбувається не шляхом будівництва житлових споруд, а елементів інфраструктури поблизу розташованих сільських поселень. Зокрема тут створюють птахоферми, пилорами (с. Лаврівка Вінницької області), рекреаційні комплекси, у котрих, крім відновлених господарських (млини) та житлових (кафе, шашличні, будинки рибалок) споруд, будують водні комплекси – копанки, невеликі за площею ставки, відновлюють канали тощо. Селитебні ландшафтні комплекси у заплавах річок частіше зустрічаються в центральних, північних та східних районах Поділля, зокрема в басейні річок Південний Буг, приток Прип'яті і майже немає їх у Придністер'ї, де паводкові води «змивають» усі споруди.

Є випадки, коли крім селитебних ландшафтних комплексів у заплавах, зокрема на островах, споруджують й белігеративні, що частково виконували функції й селитебних ландшафтів. До таких відноситься замок у м. Хмільник Вінницької області, побудований на острові річки Південний Буг та фортеця у м. Меджибіж Хмельницької області при злитті річки Південний Буг з притокою Бужок.

Значно більше випадків, коли сільські ландшафти лише частково зачіпають заплавної тип місцевостей і тут зосереджені сінокоси й пасовища, городи для вирощування городніх культур. З поступовим переходом заплавної типу місцевостей у ставково-заплавної, та замуленням значної частини водойм, селитебні ландшафти значно розширили свої межі за рахунок заплавної. Вирівняні поверхні замулених ставків використовують під спортивні майданчики, городи, частково житлову забудову й господарські споруди.

За минулих пів-сторіччя докорінно змінилась ситуація щодо сільських ландшафтів, розташованих у заплавах і перших надзаплавноїх терасах великих річок Поділля, зокрема Дністра і Південного Бугу. Будівництво водосховищ на цих річках дало змогу, з одного боку – більш активно заселяти заплави (регульований стік), а з іншого, як показали події минулих років – незаплановані спуски паводкових вод з водосховищ затоплюють не лише заплави, але й першу надзаплавної терасу. Влітку 2009 року через спуск вод Дністерського водосховища у Вінницькому Придністер'ї у 25 поселеннях було затоплено 670 житлових будинків, 1 тисяча 407 присадибних ділянок та 472,1 га сільськогосподарських угідь.

Формується нова *антропогенна заплава*, що охопила натуральну заплаву та першу надзаплавної терасу. Це необхідно враховувати при будівництві нових або розширенні площ наявних поселень, зокрема й на першій надзаплавної терасі Дністра та Південного Бугу. На таких ділянках долин річок краще не планувати нових поселень, а наявні поступово «виносити» на вищі тераси або схилів місцевості.

Надзаплавної-терасові. Це сільські ландшафти, що формуються у межах однієї з терас. Вони переважають в центральних, північних та східних районах Поділля, де надзаплавної тераси (не більше трьох) на річках Горинь, Случ, Південний Буг з притоками, верхів'ях приток Дністра, займають значні площі та є найбільш придатними для функціонування поселень. Тут переважають села, що мають значні розміри й інколи займають до 10 і більше тисячі гектарів, різноманітні за конфігурацією, але здебільшого добре сплановані. Літогенна основа й поверхневі форми території таких сіл змінені менше, мікрокліматичні умови майже відповідають доквіллю, але суттєво відрізняються від плакорних і схилових (табл. 1), тваринний і рослинний світ змінені більше, ніж в інших сільських ландшафтах. У структурі присадибних ділянок значні площі займають сінокоси (до 20-26 %) і сади (3-7 %). В садах переважають яблуні, груші, сливи і вишні, в яких домінують звичайні горобці, синиці, сірі ворони, сільські ластівки, кільчасті горлиці. Характерна ознака таких сіл – гнізда лелек, кількість яких поступово збільшується.

Ландшафтну структуру надзаплавної-терасових сіл часто ускладнюють перезволожені пониження заплавної великих річок і струмків, копанки і мілководні ставки, кар'єри (0,1-0,2 га.) пісків і глини тощо.

Цікавою різновидністю надзаплавної-терасових сільських ландшафтів є ландшафти, що формуються у межах подільських полісь [4]. Вони *приурочені як до I і II терас – перший вид*, зокрема Південного Бугу та його приток, *так і долин стоку льодовикових вод – другий вид*. Аналіз архівних та

Природні і антропогенні ландшафти у сфері природокористування Наукові записки. №1. 2010.

історичних матеріалів, топоніміка й польові дослідження показують, що близько 28 % сіл Подільських полісь поступово формувались з невеликих (3-5 садіб) хуторів, рудень, поташень, левад тощо. Природні умови й ремесло мали тут вирішальне значення у виборі місця поселення. На це вказують і назви сіл – Борівка, Приборівка, Сосонка, Медвідка, Пеньківка, Рудня, Поташня, Майдан тощо.

Таблиця 1

Порівняння мікрокліматичних показників надзапlavно-терасових (I тераса, с. Медвідка) і плакорних (с. Лаврівка) сільських селитебних ландшафтів. Середнє Побужжя, Вінницька область.

Пункт спостереження	Показники	Типи місцевостей	t, C		Опади (мм)	Перші заморозки	Останні заморозки	Вітер (м/с)	Тумани к-ть днів	Вологість повітря %
			Літо	Зима						
с. Лаврівка (Подільська височина)		Плакорний	+19,2	-5,4	625	17,10	20-25.05	2,6-3,0	47	69
с. Медвідка (Прибузьке полісся)		Надзапlavно-терасовий (I тераса)	+18,5	-5,1	650	6,10	10.06	2,1-2,6	58	71

У сільських ландшафтах Подільських полісь першими зазнавали змін рослинність (лісова, лучна і болотна) та пов'язаний з нею тваринний світ. Мішані хвойно-широколисті ліси у їх межах знищені повністю і докорінно змінені в околицях – переважно замінені хвойними породами. Деревина (дуб, ясьень, сосна) завжди мали суттєве значення у функціонуванні сіл Подільського полісся. У жилих і господарських спорудах вона займає 30-45 % будівель та є основою низки промислів. Характерні тут дерново-підзолисті та ясно-сірі ґрунти окультурені, добре угноєні, доглянуті й інтенсивно використовуються. За кількістю гумусу (до 2-3 %) вони наближаються до темно-сірих лісових ґрунтів, а родючість вища від натуральних 30-45 %.

У селах Подільських полісь та їх околицях ландшафтно-інженерні системи (меліоративні канали, спрямлені русла річок, кар'єри піску) є не лише відповідними структурами селитебних ландшафтів, але й мають ландшафтоформуєче значення. Завдяки їм понижується рівень ґрунтових вод, зникають заболочені западини й понижені перезволожені ділянки (с. Павлівка Калинівського; с. Коло-Михайлівка та с. Сосонка Вінницького районів), а також вирівнюються або зрізаються дюни. Разом з тим, у вироблених або покинутих кар'єрах піску, каоліну і торфу поступово формуються болота, граніту та інколи каоліну – глибокі (до 6-8 м) водойми. У кожному Подільському поліссі зміни геокомпонентів в сільських ландшафтах мають свої особливості, котрі залежать, в першу чергу, від тривалості й ступеня їх господарського освоєння (табл. 2.)

Таблиця 2

Зміна геокомпонентів у сільських селитебних ландшафтах Подільських полісь

Подільські полісся	Прибузьке Полісся			Летичівське Полісся			Десенське Полісся		
	Села	Павлівка	Медвідка	Коло-Михайлівка	Дяківці	Івча	Микулинці	Сосонка	Сиваківці
Гірські породи	С	ч	Ср	С	С	Ср	ч	ч	ч
Поверхневі форми	Ср	С	Ср	Ср	С	Ср	С	Ср	ч
Мікроклімат	К	Ср	Ср	К	Ср	К	С	Ср	ч
Поверхневі води	Ср	К	С	Ср	К	К	Ср	К	Ср
Ґрунтовий покрив	Ср	Ср	Ср	К	Ср	Ср	Ср	К	Ср
Рослинність	К	К	К	К	К	К	Ср	К	К
Тваринний світ	Ср	Ср	Ср	Ср	Ср	С	С	Ср	К

зміни (у відсотках):

К – корінні > 75

Ср – середні – 50-75

С – слабкі – 25-50

ч – часткові – до 25

У селах Подільських полісь значно змінені й натуральні ландшафтні комплекси. У їх сучасній ландшафтній структурі домінують власне антропогенні ландшафти й ландшафтно-техногенні

системи. Натуральні ландшафти займають не більше 3-4%, натурально-антропогенні до 7%. Села приурочені, переважно, до окраїн лісу, або приток Південного Бугу. Крім будівель, городів та сінокосів тут зустрічаються перезволожені луки, болота й западини, а також невеличкі за площею гаї, які прикрашають копанки.

На Середньому Придністер'ї за різними даними простежується від 6 до 8 терас і тут сільські ландшафти надзаплавно - терасового типу місцевостей доцільно розділити на два види: низькотерасові та середньотерасові. В долинах Дністра та його лівих приток низькотерасові сільські ландшафти переважають і можуть займати від 46 до 60% площі цих ландшафтних комплексів. У зв'язку з тим, що на Придністер'ї тераси вузькі, витягнуті на значні відстані або зустрічаються фрагментарно, тут простежуються вузькі, лінійно витягнуті смуги або стрічки сільських ландшафтів протяжністю інколи у кілька кілометрів. Зливаються вони рідко, але площі значні. Низько- і середньотерасові села добре сплановані: чітко виокремлюються 2-3 дороги з прилеглими до них житловими і господарськими спорудами та майже суцільні ділянки городів між забудовою. Планувальну будову таких сіл інколи порушують неглибокі яри й балки в лесових породах, струмки та частково покинуті кар'єри лесоподібних суглинків. Там, де села займають тераси річкових меандр (с. Горохівці Тернопільської області) прослідковується концентрична забудова та розташування городних урочищ. Характерною ознакою низькотерасових сільських ландшафтів Придністер'я є наявність у їх структурі теплиць. Це своєрідні надландшафтно-інженерні системи, з антропогенними насипними родючими ґрунтосумішами, своїм мікрокліматом та набором городніх культур. В окремих селах (Зозулинці, Колоднівка, Горохівці та ін.) Тернопільської області вони займають до 80% городніх урочищ, або 30-35% території сільських ландшафтів. Прибуток від продажу городніх культур (помідори, ранній редис і цибуля, огірки, баклажани та ін.) цих високоурожайних ландшафтно-інженерних систем - основа економіки численних сіл Придністер'я. Овочеві культури переважають і на відкритих ґрунтах городніх урочищ. Разом з тим, в структурі низько- і частково середньотерасових сільських ландшафтів, значно менше теплолюбивих городніх (кавунів, динь) та садових (персиків, черешні, абрикос, горіхів та винограду) культур із-за частих інверсій зимових температур.

Схилові. Характерні для Придністер'я, зустрічаються на Середньому Побужжі, рідше в інших районах Побужжя. У Придністер'ї частіше приурочені до лівобережних схилів південної та південно-західної експозиції, що мають спад до 25-30°, іноді й більше. У зв'язку з цим, у ландшафтній структурі таких сіл значний (до 20) відсоток урочищ техногенного походження: нарізні тараси під городи і сади, дороги, окремі ніші під забудову, кар'єри піску, пісковика, вапняку, глини, підпірні стінки тощо. Тут активніше ніж в селитебних ландшафтах інших типів місцевостей розвиваються небажані геоморфологічні процеси: ерозія (лінійна і площинна), зсуви, інколи опливини. У ландшафтній структурі таких сіл частіше зустрічаються натуральні й натурально-антропогенні ландшафтні комплекси: яри, заліснені балки, гаї, урвища тощо. Суттєво зростають площі садів (до 7-15% території села) та пасовищ і зменшуються городів та сінокосів. У садах зростає роль кісточкових – слив, абрикосів, вишні, винограду.

Перехідні або контактні. Формуються на межі контакту типів місцевостей. До таких відносяться види сільських ландшафтів – заплавно-терасові, терасово-схилові та схилово-плакорні. Для них характерні сумісні ознаки складових типів місцевостей і більша складність та різноманіття ландшафтної структури.

Прирічкові або власне долинні. Частіше зустрічаються в районах Подільського Придністер'я, але є й в інших районах Поділля. Такі селитебні ландшафти формуються на придатній для поселення ділянці долини річки і часто займають заплаву, терасу, схили і, навіть, частину плакору. Інколи вони лінійно витягнуті вздовж річки, а коли зливаються то утворюють сільські «агломерації» протяжністю в кілька кілометрів. Висотна диференціація типів місцевостей знайшла у прирічкових селах чітке відображення в особливостях їх господарського освоєння. На родючих землях заплав-городи і сінокоси, на фрагментах терас – найбільш структуровані господарства селян, спортивні комплекси (стадіони, волейбольні площадки), культові споруди й громадянські установи, на схилах – тераси і ніші під житлову забудову, сади і виноградники, на плакорах – частково житлова забудова, тваринницькі ферми, тракторні бригади і токи в минулому, а зараз, це переважно запущені ландшафтно-техногенні системи та значні за площею сади. У ландшафтній структурі власне долинних сіл часто «вклинені» невеличкі ділянки лісових «стінок», пасовищ, заліснених балок і ярів, урвищ або виходів корінних порід без рослинності. Ці ділянки не лише урізноманітнюють

Природні і антропогенні ландшафти у сфері природокористування Наукові записки. №1. 2010.

ландшафтну структуру таких сіл, але й збагачують їх рослинність та тваринний світ. Тут частіше можна побачити такі лісові види птахів як удода, зозулю, дрімлюгу, іволгу, дятла та інших; з тварин – кам'яну куницю, білку, лисицю, інколи й козулю. Диференціація прирічкових сільських ландшафтів, особливо Придністер'я, часто підсилюється мікрокліматичними особливостями долин річок. Так, зимові інверсії температур призводять тут до повного або часткового вимерзання у заплавах, на терасах і схилах північно-східної експозиції грецьких горіхів, абрикосів, персиків, окремих видів винограду, інколи (1994, 2010 рр.) навіть молодих паростків дубу черешчатого і скельного, ясеня звичайного, кизилу та ін.

Висновок. Типологія сільських ландшафтів Поділля не завершена. Вона потребує більш детальних польових досліджень. Її пізнання дасть можливість краще зрозуміти суть сучасних сільських ландшафтів Поділля, розробити заходи їх раціонального використання, в окремих випадках відновлення або формування нових, але з чітким врахуванням їх натуральної та антропогенної ландшафтної основи. Детальні дослідження сільських ландшафтів Поділля, розпочаті чернівецькими географами, продовжують ландшафтознавці Вінницького педуніверситету: досліджена ландшафтна структура типових для Поділля сільських поселень, розроблена їх класифікація та попередні заходи щодо різноманітного використання.

Література:

1. *Воропай Л.И.* Селитебные геосистемы физико-географических районов Подольи / *Л.И. Воропай, М.Н. Куница.* – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 92 с.
2. *Денисик Г.І.* Природнича географія Поділля / *Г.І. Денисик* – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
3. *Денисик Г.І.* Антропогенні ландшафти Правобережної України / *Г.І. Денисик* – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
4. *Денисик Г.І.* Лісостепові Полісся / *Г.І. Денисик, О.П. Чиж.* – Вінниця, ПП «Видавництво «Теза», 2007. – 210 с.

Резюме:

Кизюн А. ЛАНДШАФТНЫЙ АНАЛИЗ СОВРЕМЕННОЙ СТРУКТУРЫ СЕЛЬСКИХ ЛАНДШАФТОВ ПОДОЛЬЯ.

Рассмотрена типология сельских поселений Подолья за их принадлежностью к определенным типам местностей. В структуре сельских ландшафтов Подолья выделены две их группы: долинные и водораздельные. Детально рассмотрена структура долинных сельских ландшафтов, где выделены пять их типов: пойменные, надпойменно-террасовые, склоновые, «контактные» или переходные и собственно долинные или приречные. В структуре типов сельских ландшафтов выделено их виды: низкотеррасовые, среднетеррасовые и другие.

Ключевые слова: типология, поселение, сельский ландшафт, структура, типы местностей.

Summary:

Kizyun A. LANDSCAPE ANALYSIS OF MODERN STRUCTURE OF RURAL LANDSCAPES OF PODILLYA.

Typology of rural settlements of Podillya is considered after their belonging to the proper landscape complexes, in particular types of localities. Their two groups are selected in the structure of rural landscapes of Podillya: valley and watershed. The structure of valley rural landscapes is considered in detail, where five their types are selected: streamside, underback-water-terrace, slope, pin or transitional and actually valley or preriver. Their kinds are selected in the structure of types of rural landscapes: downterrace, middleterrace and others.

Keywords: typology, settlement, rural landscape, structure, type of localities.

Надійшла 17.03.2010р.

УДК 911.3+282.247.318

Олександр ЛАВРИК

СУЧАСНІ АНТРОПОГЕННІ ЛАНДШАФТИ ЗАПЛАВИ ПІВДЕННОГО БУГУ

Розглянуті сучасні ландшафти заплави Південного Бугу на основі класифікації антропогенних ландшафтів залежно від особливостей господарської діяльності. Запропоновані шляхи оптимізації антропогенних ландшафтів заплави.

Ключові слова: заплава, Південний Буг, антропогенні ландшафти, урочище.

Постановка проблеми. Проблема використання, охорони та відтворення ландшафтів заплави Південного Бугу, як однієї з найбільших річок України, що починається та закінчується на її території, назріла давно. Антропогенні урочища в заплаві настільки трансформовані, що їх повне відновлення є проблематичним. Вивчення сучасних антропогенних ландшафтів заплави допоможе розробити шляхи їх оптимізації та зберегти унікальний витвір природи – Південний Буг.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Вивченням заплав займалися багато фахівців у різних галузях науки. Першу згадку про заплаву в російській науковій літературі можна знайти у